

Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin *Târîh-i İslâmiyyet*'ine Yöneltilen Tenkitler

İbrahim Hatiboğlu*

Dozy's Târîh-i İslâmiyyet and the Critical Response by Ottoman Intellectuals

The present article outlines the criticisms directed by Ottoman Turkish intellectuals at Reinhart Dozy's work titled *Het Islamisme* (in French, *Essai sur l'histoire del'Islamisme*), following the appearance of its Turkish version, *Târîh-i İslâmiyyet*. The negative response also targeted its translator, Abdullah Cevdet. The translated work, issued in the atmosphere of intellectual freedom promised by the proclamation in 1908 of the Second Constitutional Period (İkinci Meşrutiyet Devri), was the first comprehensive publication that can be classified as anti-Islamic. In this study, the writer examines several primary sources contemporary with the publication of the translation, with special emphasis on journals like *Surât-ı Müstakim* and *İctihad*, whose contents can be accurately described as fuel for the opposition. The position of the first of the two parties in the debate, which happened to represent the majority, was held by Muslim intellectuals, which can be summarized by stating that rather than standing in wholesale opposition to the translation, whose criticism was aimed at certain ideas contained in the translated work. The position of the second group, the minority, was represented by proponents of Westernization who were not to defend any specific view contained in the work, but to make their claims under the banner of freedom of expression.

Güç dengelerinin Batı lehine değişmeye başladığı XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı aydınının Batı ile teması önemli bir gelişme gösterdi. Askerî ve idarî alanda başlayan Batılılaşma hareketi, önceleri bilim ve fen ile sınırlı iken, zamanla düşünce

* Dr. İbrahim Hatiboğlu, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Hadis. Bu makalenin muhtelif safhalarında katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. İsmail L. Çakan, Doç. Dr. Ali Köse, Doç. Dr. M. Sait Özervarlı, Dr. Mustafa Sinanoğlu, Dr. Casim Avcı ve Alim Kahraman'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca dergilerin temini hususundaki yardımları dolayısıyla İSAM Süreli Yayınlar Servisi'ne ve Selahattin Öztürk'e müteşekkirim.

alanında da etkili oldu. Ancak Batılılaşmayı yürütenlerin ilmî ve fikrî meselelerdeki seviyesi dolayısıyla, Batı düşüncesi fikrî yönü ile Osmanlı toplumuna gerektiği şekilde taşınmadı. Bununla birlikte Batılı araştırmacıların Osmanlı ve İslâmîyet hakkındaki düşünceleri Osmanlı aydınının ilgisini çekti. Böyle bir ilgi, İslâm'a dair araştırmalarıyla bilinen şarkiyatçılar ile Müslüman aydınları yüz yüze getirdi. Ne var ki bu süreçte Batılılar'ın İslâm hakkındaki düşünceleri önemli bir kesim tarafından, onların diğer alanlardaki üstünlüğünü benimseyen bir yaklaşımın gölgesinde ele alındı. Bu makalede, dinî alanda Osmanlı-Batı ilişkilerine kısaca temas edildikten sonra, sözü edilen döneme ışık tutması düşüncesiyle, müsteşriklerin İslâm tetkiklerinin Osmanlı-Türk aydını ve âlimlerince tanınmasında önemli rolü olan ve 1908 yılında matbuat alanında sağlanan hürriyet ortamının hemen ardından yayımlanan Dozy'nin *Târîh-i İslâmiyye*'i üzerinde durulacaktır.¹

Osmanlı'nın son döneminde Kethüdâzâde Mehmed Ârif, İsmâil Ferrûh gibi münevverlerin Batı düşüncesini yakından izledikleri, oradaki İslâm tetkiklerini bildikleri, sözgelimi *İhyâ-u 'ulûmî'd-dîn*'in Almanca'ya, Kur'an'ın ve diğer dinî kitapların bazı Batı dillerine tercümesini takdirle karşıladıkları görülmektedir. Bu çalışmaları, '*İslâm'ın yüceliğinin Batı tarafından da kabul edildiği*' şeklinde yorumlamalarından da anlaşılacağı üzere,² onların tavrının aceleci ve savunmacı bir nitelik taşıdığını söylemek mümkündür.

Dinî düşünce alanında Osmanlı aydınının Batı ile temasa geçiş tarihinin, müesseseler bazında tespiti zor gözükmektedir. Bununla beraber, 1800'lü yılların başında faaliyet gösteren *Beşiktaşlı Ulema Grubu* ve 1853 yılında İstanbul'da kurulan *Societe Orientale de Constantinople* [İstanbul Şark Cemiyeti]³ bu alandaki ilişkilerin başlangıcı hakkında bir fikir vermektedir. Bunlardan ilki yabancı dil bilen, Batı'yı tanıyan, yeniliklere açık, Batı düşüncesi ile İslâm'ı uzlaştırmayı hedefleyen kişilerce oluşturulmuştu. Diğeri ise Osmanlı toplumunu tanıyıp, Batı'daki gelişmeler hakkında onları bilgilendirmek amacıyla müsteşrikler tarafından açılmıştı. Yine 1861'de Münif Mehmed Paşa tarafından kurulan *Cemiyet-i İlmîyye-i Osmâniyye*'nin yayın organı *Mecmua-i Fünûn*'da Batı'dan yapılan tercüme Osmanlı aydınının Batı'ya ilgisinin bir sonucudur. Yayınların bilim ve fen alanında olması, bilim ile ilerleme arasında doğrudan ilişki bulunduğu ön kabulünün sonucuydu. Bununla birlikte müsteşriklerin kurduğu

1 *Târîh-i İslâmiyye*'in orijinali ile Fransızca ve Türkçe çevirilerini mukayese eden müstakil bir makale neşredilmiş olmakla birlikte (Hülya Küçük, "Dozy'nin '*Het Islamisme*' Adlı Eseri Üzerine", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt XXX, sayı 4 (1994), Ankara, s. 63-89), ona yöneltilen eleştirileri konu alan bir çalışmaya rastlanmıştır. Ancak bazı çalışmalarda bunların bir kısmına atıfta bulunulmuştur (bk. Şükrü Haniöğlü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Emek Matbaacılık, İstanbul 1981; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, Risale Yayınları, İstanbul 1987, II, 165, 168, 179).

2 Ekmeleddin İhsanoğlu, "19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmîyyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul 1987, s. 59-60, 63-64, 73-74.

3 a.g.m., s. 59-60, 73-74.

*İstanbul Şark Cemiyeti'*ne nisbetle bu tür faaliyetler ilmî olmaktan uzaktı. Öte yandan 1914'te kurulan *Türk Bilgi Derneği* ve yayın organı *Bilgi Mecmuası* da İslâmîyât, felsefe, içtimâiyât gibi faaliyet kollarının bulunduğu geniş bir sahada çalışmalar yürütmüştü.⁴

Öte yandan II. Abdülhamid döneminde her kademede yaşanan Batılılaşma süreci sonucu açılan okullarda Batı düşüncesini tanıyan *bilgili bir nesil* yetiştirilmeye başlandı. Batı'nın gücünü idrak eden bu neslin, Batı medeniyetini üstünlük ve kuvvetle eşdeğer görmeye başlaması, dinî değerlere ancak millî güce katkısı oranında yer vermeleri sonucunu doğurdu. Hatta İslâm ve Batı tartışmaları bile Batı'nın gücünün kabulü çerçevesinde yürütülmekteydi.⁵ Abdullah Cevdet'in buradan hareketle söylediği, '*Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet Avrupa medeniyetidir*'⁶ şeklindeki ifadeleri, benzeri aydınların Batı'ya bakışını açıkça ortaya koymaktaydı.⁷

Yeni okullarda yetişenlerin tesiri altında kaldıkları eserlerin pozitivist-materyalist ekole âdiyeti tabii olarak dinî düşüncelerini de etkilemiş; İslâm'a dair Batı'da yazılanlar tahlil edilirken bu bakışın etkisinde kalınmıştır.⁸ Özellikle tıbbiye kütüphanelerinde, Batı'da yazılmış, pozitivistliği savunan, din karşıtı çok sayıda eser bulmak mümkündür.⁹ Bu okullarda gerekli dinî bilgiden yoksun biçimde yetişen öğrenciler, İslâmî içerikli eleştirel nitelikli eserleri okuyup tercüme etmişlerdir. Aynı şekilde Batı'nın üstünlüğünü *ilim ve fûnûna* bağlayan biyolojik materyalizmi savunanların düşünce yapılarıyla,¹⁰ pozitivism veya Protestanlık yanlısı, geleneksel dinî anlayışa karşı araştırmacıların yaptığı çalışmalar modern eğitim almış kimselere yakın geliyordu. Dinî birikimden mahrum bu insanlar aynı zamanda Tanzimat sonrasının yeni aydın tipini temsil ediyordu.

4 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devleti'nde İlmî ve Meslekî Cemiyetleşme Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, s. 8-9.

5 bk. M. Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, V, 148-152.

6 Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, İstanbul 1981, s. 359.

7 Nitekim Abdullah Cevdet'in bu tür fikirleri dolayısıyla 1932'de ölümü üzerine, cenaze namazı kılınır mı kılınmaz mı tartışmaları yapılmış, ismini değiştirmedeği ve alenen başka dine girmediği için müsülman mezarlığına gömülmüştür (Bezmi Nusrat Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İhsan Güntüşayak Matbaası, İzmir 1955, s. 68; Abdurrahim Zapsu, *Büyük İslâm Tarihi*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1955-1957, II, 66).

8 1847 yılında *Mekteb-i Tıbbiye*'yi (kuruluşu: 1827) ziyaret eden Charles Mac Farlane, okulda Fransız inkılabını hazırlayan materyalist filozofların hemen bütün kitaplarının bulunduğunu gözlemlemiştir. Bu müşahadesi hakkında o, "Çoktan beridir bu kadar düpedüz materyalizm kitaplarını toplayan bir koleksiyon görmemişim" ifadesini kullanır (*Turkey and Its Destiny* [London 1850], s. 270-271'den naklen Halis Ayhan, "Batılılaşma: Eğitim ve Öğretim", *DİA*, V, 160; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1978, s. 228). Bu dönemde rasyonalist, pozitivist ve materyalist akımların toplumu istilâsı ve gençlerin dinî düşüncesine tesirinin edebî eserlerdeki tezahürüne dair bk. Orhan Okay, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (nşr. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1998, II, 208-210, 212, 214-215.

9 *Mekteb-i Tıbbiye*'nin pozitivist düşünce ile ilgisi ve düşünce alanındaki Batılılaşma için bk. İlhan Kutlu, "Batılılaşma: Felsefî Düşünce", *DİA*, V, 154-156.

10 Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 325, 327.

Bu çerçevede, Osmanlı aydınlarınca yakından izlenen meselâ, Renan'ın "*L'İslamisme et la Science* [İslâmiyet ve Bilim]" başlıklı konuşması,¹¹ o dönemde Batı'nın İslâm'a bakışını özetler mahiyettedir. Bu bakış sebebiyle Osmanlı aydınlarından bazıları ona reddiye yazmıştır.¹² Eleştirilerin temeli Renan'ın, "*İslâm ile bilimin birbirine tamamen zıt unsurlar olduğu*" iddiasına dayanmaktadır. Bilimsel keşifler dolayısıyla Avrupa'nın gündemi belirlediği bir ortamda İslâm'ın bilim ve terakkîye aykırılığı tezinin savunulmasının, reddi gerektiren bir husus olarak büyük önem arz etmesi sebebiyle, eleştirilerde bu hususlara cevap verme hedeflenmiştir. Renan İslâm'a dair kanaatlerini, tabii olarak dönemin müsteşriklerinin pozitivist temelli tezlerine dayandırmakta ve onları popüler bir dille ifade etmekteydi. Kanaatlerini Dozy'den yaptığı alıntılarla desteklemesi bunu göstermektedir.

Dozy ve *Târîh-i İslâmiyyet* Neşri

İslâm'ı doğrudan tenkide konu etmesi, temel esaslarını alaylı bir tarzda ele alması ve bunu yaparken bütün Müslümanlara dinini öğretmeye kalkışan bir yöntem izlemesi açısından *Târîh-i İslâmiyyet* neşri¹³ Osmanlı'da dinî alanda büyük çaplı toplumsal muhâlefeti göze alan ilk tercüme faaliyetidir. Hollandalı Reinhart Dozy (1820-1883)¹⁴ Fransız tarihçi ve oryantalistlerden oluşan bir fikrî ortamda yetişmesi sebebiyle, İslâm ve Hz. Peygamber'e dair 'toptan reddetme' şeklindeki anlayışı benimsemiştir.¹⁵ Aslında *Târîh-i İslâmiyyet* müstakil bir eser olarak kaleme alınmayıp, Kruseman'ın büyük dinlerin tarihini konu alan çalışmasının İslâm tarihi ile ilgili bölümü olarak yazılmış ve Hz. Peygamber'den 1863'e kadar İslâm tarihinde gelişen bazı olayları değerlendirmiştir.¹⁶ Eserde konular sathî ve popüler bir yöntemle ele

- 11 Ernest Renan, "İslâmlık ve Bilim", *Nutuklar ve Konferanslar* (trc. Ziya İhsan), Maarif Vekaleti, Ankara 1946. Renan'a göre Avrupa'daki keşifler Hıristiyan ilâhiyatçılara, geçmişte İslâm toplumundaki ilmî ve fikrî başarılar da Müslüman din adamlarına rağmen gerçekleşmiştir. Zira hakikatte din terakkîye mânîdir ("İslâmlık ve Bilim", *a.g.e.*, s. 183-205).
- 12 Bunların en meşhuru Namık Kemâl (*Renan Mûdafaanâmesi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1326) ve Efgânî'dir (bk. Alâeddin Yalçınkaya, *Cemâleddin Efgânî ve Türk Siyâsî Hayâtı Üzerindeki Et-kileri*, Osmanlı Yayınevi, İstanbul 1991, s. 144-159). Diğer reddiyeler için bk. Düccane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Di-uan*, İstanbul 1996/2, 1-94.
- 13 Abdullah Cevdet tarafından *Târîh-i İslâmiyyet* (I-II, Matbaa-i İctihâd, Kahire 1908, 733 s.) adıyla tercüme edilen eserin orijinali Flemenkçe olup *Het Islamisme* (Haarlem 1863) adıyla neşredilmiştir. Abdullah Cevdet ise P. V. Chauvin tarafından *Essai sur l'Histoire del' Islamisme* (Leiden 1879) adıyla neşredilen Fransızca çevirisini esas almıştır. Mütercim eseri Kahire'de tab' ettirmiş, 1908'de İkinci Meşrûtiyet'in ilânının ardından, beraberinde İstanbul'a getirmiştir.
- 14 Hayatı için bk. Mehmet Özdemir, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", *DİA*, IX, 513-514.
- 15 M. Per, "Dozy, Reinhart Pieter Anne", *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1972-1978, VI, 190. Fransız müsteşriklerin Hz. Peygamber ve Kur'an hakkındaki bu tür yaklaşımları için bk. Abdülaziz Hatip, *Kur'an ve Hz. Peygamber Aleyhindeki İddialara Cevaplar*, İstanbul 1997.
- 16 1863'ten tercümenin yayımlandığı 1908'e kadar geçen dönemdeki gelişmeler ise, Arthur Guy'un (ö. 1928) *Târîh-i İslâmiyyet* üzerine yazdığı *Kırk Seneden Beri İslâmiyyet* (Mısır 1909) adlı zeyli esas alınarak anlatılmaktadır (Guy için bk. Necib el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn* [genişletilmiş 4. baskı], I, 247-248). Guy için Abdullah Cevdet, "Efendi hazretleri, muhibb-i fâzîlümüz, ulemâ-i İslâm arasında adli gösterilemez" ifadelerini kullanır.

alınmış,¹⁷ kendisinin dinleri itham edici yaklaşımından dolayı ateist olduğu suçlamasında bulunanlar bile olmuştur. Ancak yaygın kanaat, onun şarkiyat araştırmaları yapan pozitivist bir protestan olduğu şeklindedir. Kur'an'daki emir ve yasakları günün şartları ve Arap âdetleriyle açıklamaya çalışması da bunu göstermektedir.¹⁸ Dozy reform konusunda, Goldziher'in hocası ve Yahudi modernist hareketinin başlatıcısı Abraham Geiger'den istifade etmiştir.¹⁹ İslâm'a ve hadise dair fikirlerinde ise Alois Sprenger ve William Muir'in etkilerini görmek mümkündür.²⁰

Târîh-i İslâmiyyet'in yayımlanmasıyla (Kahire: Nisan 1908), her biri dinî muhtevalı olan *Sırât-ı Müstakim* (İstanbul: 27 Ağustos 1908), *Beyânülhak* (İstanbul: 5 Ekim 1908) ve *Hikmet* (İstanbul: Mart 1910) dergilerinin neşre başlaması yakın tarihlere rastlamaktadır. Yine o tarihlerde Abdullah Cevdet'in düşüncesini ortaya koyan *İçtihad* (Kahire: Eylül 1904) dergisi yayın hayatını sürdürmektedir. Dolayısıyla eserin neşrinden sonraki gelişmeleri, İslâmî entelektüel bakışı ve toplumsal tepkileri öğrenebilmek için söz konusu dergiler önemli birer kaynak durumundadır.

Eserin neşrinin ardından, Dozy'nin fikirlerinden çok Abdullah Cevdet'in altı sayfalık "İfâde-i Mütercim" başlıklı takdim yazısı eleştirilmiştir. Burada mütercim özetle, tarihin önemine işaret edip, müslümanların yazdığı İslâm tarihi kaynaklarının tamamının taraflı olduğu; gerçekleri yansıtmayıp zorba idarecilerin baskıları sonucu tahریف edilerek yazıldığı gibi düşüncelere yer vermiştir.²¹ Abdullah Cevdet büyük bir cesaretle *Târîh-i İslâmiyyet*'in bu menfî özelliklerden uzak yegâne kaynak, Dozy'nin de iyi bir "müslüman" olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Dozy'nin Müslümanlığına işaret ederken, "ed-Dinü el-mu'âmeletü (din davranıştır)" şeklindeki bir rivayeti kullanmıştır.²²

17 Bedevî, *Mevsû'atü'l-müsteşrikin*, Beyrut 1984, s. 176.

18 Domuzun haram olduğunu bildiren âyeti (el-Bakara 2/173) günün şartları ve Arap örf ve adetleriyle açıklaması gibi.

19 Abdullah Cevdet'in çeviri sırasında *Târîh-i İslâmiyyet*'e eklediği bazı dipnotlarda bu bağlantıyı görmek mümkündür (Meselâ Geiger'in, Hz. Peygamber'in Yahudilik'ten ikübas ettiği hususlara dair çalışmasına atıfta bulunur, bk. s. 157).

20 Alois Sprenger'in *Das Leben, und Die Lehre des Muhammed* (I-III, Berlin 1861-1865) ve William Muir'in *The Life of Mahomet* (Smith Elder, London 1877) adlı eserlerinden sık sık alıntı yapar ve onları sahasının en mükemmel eserleri sayar (meselâ bk. *Târîh-i İslâmiyyet*, I, 14, 36-37, 107, 127, 135, 674).

21 Mütercim'in bu iddiasının aksine Mehmed Âkif de, İslâm tarihine dair bilgilerin İslâm tarihi kaynaklarından, mevsuk ve tanınmış olanların iyice tetkik edilip muhakeme edilmesinden sonra alınması gerektiği görüşündedir (*Sebilü'r-reşâd*, VIII, 16 Rebiülâhîr 1330, sy. 187, s. 92).

22 Bu rivayetten hareketle o, ibadetlerin en üstününün kendi nefisinden başlamak üzere insanlara faydalı olmak olduğunu, Dozy'nin de bunu en geniş anlamıyla gerçekleştirdiğini ileri sürmüştü, dolayısıyla onun "Müslüman" olduğunu savunmuştur. Onun Dozy'yi Müslüman ilân ederken kullandığı diğer deliller ise, "el-Müslimü men selime'n-nâsü [asıl rivayette "müslimüne" olmakla birlikte önsözde böyle verilmiştir] min yedihi ve lisânihi [yedihi ve lisânihi]" kelimelerinin rivayetin aslındaki tertibi değiştirilmiş], "Hayrû'n-nâs enfe'uhum li'n-nâs", "Talebü'l-ilmî sâ'aten hayrun min 'ibâdeti elfi senetin" şeklindeki rivayetlerdir (Rivayetlerin kaynağı daha sonra verilecektir), Abdullah Cevdet, "İfâde-i Mütercim", *Târîh-i İslâmiyyet*, s. 3-8.

Târîh-i İslâmiyyet neşrinin ardından, yazılan reddiyeler kadar çevirinin, din karşıtı eserlerin tenkidi geleneğinin başlamasına vesile olması da büyük önem taşımaktadır.²³ Sözgelimi *Sirât-ı Müstakîm*'deki bir yazıda, *Târîh-i İslâmiyyet*'in benzerlerinin de Türkçe'ye çevrileceğine işaret edilip, medreselerin bu tür eleştirilere ciddi cevaplar verecek tarzda ıslâh edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.²⁴

Eserin, dinî değerlerle alay edildiği gerekçesiyle toplumun her kesiminden büyük tepki alması üzerine²⁵ Abdullah Cevdet, kalan nüshalardan *İfâde-i Mütercim* kısmını çıkarmıştır.²⁶ Daha sonra bu fikirleri savunmadığını, tercüme yayımlamaktaki amacının, Dozy'nin eserini ilim ehlinin dikkatine sunarak, onların İslâm'a yönelik tenkitleri duyup cevap vermelerini sağlamak olduğunu söylemiştir.²⁷ Bu "ric'ate" rağmen tepkiler devam edince İbrahim Hakkı Paşa kabinesi 15-17 Şubat 1910'daki toplantısında kitabın yasaklanmasına karar vermiş,²⁸ kalan nüshalar yakılmış veya Galata Köprüsü'nden denize atılmıştır.

***Târîh-i İslâmiyyet*'e Yönelik Tenkitler**

Târîh-i İslâmiyyet'in neşrinden yaklaşık bir yıl sonra, öncelikle ilk tepkileri ifade etmek üzere muhtelif dergilerde kısa makaleler yayımlanmıştır. Eserden ilk defa 12 Muharrem 1327'de (3 Şubat 1909) *Sirât-ı Müstakîm*'de bir değerlendirme yazısında söz edilmektedir.²⁹ Dergi adına yayımlanan bu yazı, eserdeki "garazkarâne" iddialara karşı, "müdâfâ" vazifesinin yerine getirilmesini isteyen okuyucu mektuplarına verilen bir cevaptır. Yazıda mektupların içeriğinden söz edilmemekle birlikte, [Dozy ve Abdullah Cevdet gibi] bazı kimselerin kötü niyetli olabileceği belirtilerek, onların dine yönelttikleri tenkitlerin ciddiye alınmaması tavsiye edilmiş, bu suretle düşmanın, "Mûtû bi gayziküm! (Kininizden geberiniz)" (Âl-i İmrân 3/19) ayeti ile yüz yüze bırakacağı belirtilmiştir. Ayrıca eserdeki iddiaların bilgisiz Müslümanların kafasını karıştıracığı şeklindeki endişelerin yersiz olduğu, bununla birlikte derginin bu taarruzları,

23 Elbette reddiye geleneği, İslâm açısından yeni bir gelişme olmayıp İslâm'ın ilk asırlarına kadar iner. Ancak önceki reddiyeler daha ziyade dinler arası tenkit mahiyetindedir.

24 "Medreselerin İslâhı" cilt IV, sayı: 79, 28 Safer 1328, s. 5-9.

25 Eserin satışa sunulmaya başlamasıyla birlikte, bahsedeceklerimiz dışında, resmî yollardan da Dâhiliyye Nezâreti'ne çok sayıda şikâyet mektubu gönderilmiştir (bk. M. Şükrü Hanioglu, *a.g.e.*, s. 343-356).

26 Yırtılan bölümün yerine aynı hacimde bir fihrist eklendiği için, genellikle nüshalardaki eksiklik anlaşılmamaktadır. Nitekim incelediğimiz beş ayrı *Târîh-i İslâmiyyet* nüshasında da mütercimin açıklamalarını içeren bölümün olmadığını gördük. Bu kısım Süleymaniye gibi, şahsî koleksiyonlara sahip kütüphanelerdeki nüshaların bazılarında mevcuttur.

27 Abdullah Cevdet'in ric'atine dair bk. Aksekili Ahmed Hamdi, *Bilinmesi Elzem Hakikatler*, Tevsî-i Tibaat Matbaası, İstanbul 1332, s. 13-14, Abdülazîz Çavuş, "Ulemây-ı İslâm'a Açık Bir Mektup", *Hilâl-i Osmânî*, 18 Safer 1331, s. 2.

28 Yasaklama kararı ile ilgili bk. Şükrü Hanioglu, *a.g.e.*, s. 326-327. İncelediğimiz dergilerden *Sirât-ı Müstakîm*, kararî fikir hürriyetine aykırı bulurken (IV, sayı 79, s. 13), *Beyânülhak* kararın kendilerini "azîm meserretlere, ibtihâclara müstağrak eylediği"ni kaydetmiştir (II, 1048).

29 *Sirât-ı Müstakîm* (SM), I, sayı 24, 12 Muharrem 1327, s. 383-384.

"delâil-i 'akliyye ve berâhîn-i kat'îyye ile red ve cerh edeceği" ilân edilmiştir.³⁰ Bu değerlendirmenin ardından Mekteb-i Tıbbiye'den M. Nuri Dücânî, dergiye gönderdiği "Ma'hûd *Târîh-i İslâmiyyet*'e Dair" adlı yazısında,³¹ bir buçuk yıldır niçin ciddi bir reddiye yazılmadığını sormuş, gün gibi ortada olan İslâm'ın değerini ispatın gereksizliğini, Batılılar'ın bile bu gerçeği kabul ettiğini, bununla birlikte söz konusu eserin ortadan kaldırılması ve halk üzerinde doğurduğu kötü sonuçların giderilmesinin ulemaya düştüğünü hatırlatmıştır. Bundan hemen sonra Ferîd [Kam], "*Târîh-i İslâmiyyet*'e Dâir" adlı yazısında³² kitabın yazılma sebebinin "ateizm" olduğunu, muhâkemesi ve dinî bilgisi noksan okuyucuların inançlarını sarsacak bir mahiyet arz ettiğini belirterek inançsızlığın açacağı tehlikelere dikkat çekmiş, dinî sahada aklın ulaşacağı sonuçların yanıltıcı olacağını, akli hükümlerin fizikte bile çoğu zaman yanlış sonuçlara götürdüğünü hatırlatmıştır. "Ma'hûd *Târîh-i İslâmiyyet*'in En Mühim Noktası Hakkında Bir İki Söz"³³ başlıklı ikinci makalesinde ise Ferîd Kam,³⁴ Dozy'nin, dini temelden yıkmak için eserinde onun en can alıcı noktası olan Hz. Peygamber'in nübüvvetine hücum ettiğine dikkat çekmiş ve yapılacak çalışmalarda bunun göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, Hz. Peygamber'in vahiy aldığı iddiasında bulunduğu gerekçesiyle, saralı olduğu sonucuna ulaşmakla Dozy'nin bütün dinleri inkâr eden bir yaklaşım sergilediğini savunmuştur.

Müntesibîn-i fenden Vâsıf, imzasıyla gönderilen bir "Mektub" ise,³⁵ Batı'nın medeniyetini bize borçlu olmasına rağmen, biz güçsüz kalınca yalan yanlış düşüncelerini *Târîh-i İslâmiyyet* adı altında neşrettiklerinden söz etmekte ve "ifâde-i mütercim" kısmı hariç, böyle bir kitabın Türkçe'ye çevrilmesinin yerinde olduğunu belirtmektedir. Vâsıf, yayımlanan bu tür eserlerin her birine mufassal reddiyeler yazılması gerektiğini çünkü bu çevirilerin Mekâtib-i Âliye gibi okullardaki gençleri olumsuz etkileyeceğini de mektubuna eklemektedir. *Sırât-ı Müstakim*'e gelen okuyucu mektupları veya tercümeyle yöneltilen eleştirilerde genelde Batı tarzı eğitim kurumlarının tartışmaya sokulması buralardaki bazı kimseleri rahatsız etmiştir. İbrâhim Alâeddin'in "Evrâk-ı Vâride" adlı yazısı³⁶ bu rahatsızlığı yansıtır mahiyettedir. Burada, Vâsıf'ın, "Mekâtib-i Âliye talebesinin, *Târîh-i İslâmiyyet* neşrinden pek memnun ve ma'lûmât-ı dîniyyeden bî nasîb oldukları" şeklindeki görüşüne atıfta bulunulmuş, birkaç kişi dışında Mekâtib-i Âliyenin bu şâibeden uzak olduğu belirtilerek din karşıtı iddialarla ilişkili gösterilmeleri kınanmıştır. Mekâtib-i Âliye nâmına otuz iki öğrenci de aynı gerekçelerle

30 SM, I, sayı 24, 12 Muharrem 1327, s. 383-384.

31 SM, III, sayı 74, 22 Muharrem 1328, s. 346.

32 SM, III, sayı 75, 30 Muharrem 1328, s. 357-361.

33 Müellifin *Târîh-i İslâmiyyet*'e yönelttiği eleştirileri ihtivâ eden bu iki makalesi *Dinî Felsefî Musâhabeler* (İstanbul 1329) adlı eserinin ikinci musâhabesi olmak üzere ayrıca neşredilmiştir (bk. s. 22-48).

34 SM, III, sayı 78, 21 Safer 1328, s. 411-413.

35 SM, III, sayı 75, 30 Muharrem 1328, s. 361-364.

36 SM, III, sayı 77, 14 Safer 1328, s. 394-395.

“*Sırât-ı Müstakîm* Risâle-i Muhtereme-i Diniyyesine” başlıklı yazıda,³⁷ fitne çıkarmak için yayımlanan *Târîh-i İslâmiyyet*'e bazı âlimlerin cevap verdiğini hatırlattıktan sonra, Mekâtib-i Âliye ve benzeri kurumların din karşıtı fikirlerle ilişkilendirilmesinin yanlışlığına dikkat çekmiş; aldıkları eğitim sayesinde İslâm'ın kendi nazarlarında daha da kıymetlendiğini ifade etmişlerdir.

Bunların ardından Kazan'da neşredilen *Beyânülhak* mecmuasında yayımlanmış bir yazı iktibas edilerek tartışma sürdürülmüş, “Ma'hûd *Târîh-i İslâmiyyet* Hakkında” başlıklı yazıda³⁸ eserin temel iddiaları olan, İslâm'ın Araplar'ın dini olduğu, Zerdüştlük, Müsevîlik, Hıristiyanlık ve putperestlikten alındığı, hatta Antropomorfizm'den etkilendiği, Kur'ân'ın tertibinin keyfî olduğu gibi iddialar ele alınarak eserin tarihî gerçeklere uymadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yine *Sırât-ı Müstakîm*'de Nazmî imzalı “Ebü'z-Ziyâ Tevfik Efendi'ye” başlığıyla bir yazı neşredilmiş³⁹ ve Ebü'z-Ziyâ Tevfik'in *Târîh-i İslâmiyyet* tercümesinin yasaklanmasını protesto etmek için *Tasvîr-i Efkar*'da yayımladığı (26 Şubat 1910, sayı 267) makalesindeki bir iddiaya cevap verilmiştir. İtiraz, Ebü'z-Ziyâ Tevfik'in, şimdiye kadar Vehhâbilik'e dair Türkçe'de böyle bir eserin yazılmadığı şeklindeki iddiasına yönelik olup, bu konuda dört ayrı esere işaret edilmiştir. Ebü'z-Ziyâ Tevfik'in protesto yazısını cevaplayan bir diğer kişi de “Ebü'z-Ziyâ Tevfik Efendi'ye” başlıklı yazısıyla Mehmed Âkîf'tir.⁴⁰ Âkîf, Ebü'z-Ziyâ Tevfik'i kitabın çevirisi hakkındaki kanaatlerini ve yasaklama işiyle meclisin gereksiz yere meşgul olduğu iddialarını cevaplandırmıştır. Âkîf ayrıca, dine hücum ederek halk arasında fitne çıkarması sebebiyle Abdullah Cevdet'in zâhiren ehl-i imandan sayılamayacağını savunmuştur. Âkîf'in yazıdaki temel vurgusu ise, Ebü'z-Ziyâ Tevfik'in, “Dozy'nin sözleri hakikat, Abdullah Cevdet Efendi tercümân-ı hakikattir, hizmeti ise Rahmetullâh'ın mücadelesi⁴¹ kadar büyüktür” şeklindeki kanaatin yanlışlığı noktasınadır. Bunların ardından, Ebü'z-Ziyâ Tevfik'e en ciddi cevap, “*Târîh-i İslâmiyyet* Eser-i Ma'hûduna Ebü'z-Ziyâ Tevfik Efendi'nin Yazdıkları Takrîz Hakkında Tetkîkât” başlığı ile ancak bu kez *Sırât-ı Müstakîm* imzasıyla yayımlanmıştır.⁴² Burada Ebü'z-Ziyâ Tevfik'in görüşleri iktibas edilerek on altı noktada ayrıntılı biçimde cevaplandırılmıştır. İddialar, hükümetin yasaklama mercii olmadığı, yasaklama kararının İslâm'a ve fikir hürriyetine aykırı olduğu, bunun İslâm karşıtı yayınları engellemek yerine artıracığı, karar neticesi kitaba olan rağbetin arttığı, kararlar bir Müslüman'ın inancının şâibe altında bırakıldığı, Abdullah Cevdet'in tercümeyle Müslümanlar'a hizmeti hedeflediği, yasaklama kararına dair içtihatla hatâ edildiği, eserin İslâm'ı

37 SM, III, sayı 78, 21 Safer 1328, s. 416-417.

38 SM, IV, sayı 80, 5 Rebiülevvel 1328, s. 40.

39 SM, III, sayı 78, 21 Safer 1328, s. 410.

40 SM, III, sayı 78, 21 Safer 1328, 409-410.

41 Rahmetullâh el-Hindî (ö. 1306/1889), İngiliz misyonerlerin İslâm aleyhindeki faaliyetlerini engelleyip ve eleştirilerini cevaplamak üzere *İzhârü'l-hakk* (Matbaa-i Âmire, İstanbul 1306/1889) adlı bir eser yazmış ve döneminde büyük bir ihtiyaca cevap vermiştir. Tercüme yayımlamakla Abdullah Cevdet'in de böyle teşebbüslere öncülük ettiği savunulmuştur.

42 SM, IV, sayı 79, 28 Safer 1328, s. 10-18.

eleştirmedeği, Abdullah Cevdet'in onu tercüme ederek reddiye yazılmasına zemin hazırlayıp kısmen itiraz ve açıklamalarda bulunduğu, bu tür eserleri tercüme edenlerin eskiden beri takdir edildiği⁴³ gibi başlıklar altında sıralanmış ve her birisine cevaplar verilmiştir. Ödemişli M. Refik de, "Ma'hûd *Târîh-i İslâmiyyet*'e Dair" başlıklı yazısında,⁴⁴ üç yüz milyon müslümanın kutsal değerlerine hücum edildiği, dinin kökünden yıkılmaya çalışıldığı bir ortamda âlim ve tarihçilerin suskunluğundan şikâyet ederek, Dozy'ye acilen cevap verilmemesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Ona göre, inançsız ve tarih bilgisi yetersiz bazı kişiler kitap sebebiyle geçmiş hakkında şüpheye düşebilecektir. Dolayısıyla belki kitabın iki misli hacminde bir reddiye ile, tehlikeye düşebileceklere yardım edilmiş olacaktır. Şayet ulemâ bunu yapmazsa Allah ve Müslümanlar nazarında sorumlu duruma düşecektir.

Daha sonra Midhat Cemâl'in "Rezil bir Eserin Müellif-i Mechûl ve Mel'ûnuna" başlıklı bir yazısı neşredilmiştir.⁴⁵ Dozy'ye ağır hakaretlerle başlayan yazıda, tercümenin 1908'de matbuat alanında verilen serbestliğin geri alınmasına bile neden olabileceğine dikkat çekilmiş ve bu neşirlere zemin hazırlaması sebebiyle menfi bir gelişme olduğu, toplumun dinî değerleriyle alay eden bir eseri neşredenlere gereken cezanın verilmesi gerektiği görüşü savunulmuştur. Dârü'l-fünûn talebesi imzasıyla çıkan "Edebî Cinâyetler" başlıklı bir başka yazıda ise,⁴⁶ eserin neşredilmesi hayli sert bir dille eleştirildikten sonra, eseri genç insanlara tavsiye etmeleri sebebiyle nâşirlerin cinayet işlemekten mahkum edilmesi gerektiği belirtilmiş, tercümenin milleti zehirlemek, onlara fenâlık edip öldürmek amacıyla yapıldığı iddia edilmiştir.

Yukarıda sözü edilen otuz iki öğrencinin imzasıyla *Sırât-ı Müstakîm*'de yayımlanan yazı Mustafa Sabri Efendi'nin neşrettiği *Beyânülhak* mecmuasında da "Muhterem *Beyânülhak* Risâle-i Diniyyesine" başlığı ile aynen neşredilmiştir.⁴⁷ Yazının ardından dergi adına yapılan açıklamada, mektubu destekler tarzda Mekâtib-i Âliye öğrencilerinin Dozy ve Abdullah Cevdet'in iddialarına kapılmayacaklarından emin oldukları dile getirilmiştir. Ayrıca dergide, reddiyelerden, yasaklama kararından ve halkın esere gösterdiği tepkilerden duyulan memnûniyet, "manzûr-i dîde-i iftihânımız olan tezâhürât-ı millîyye-i diyânetperverâne, bizleri azîm meserretle, ibtihâçlara müstağrak eylemiştir" sözleriyle dile getirilmiştir. *Beyânülhak*'taki reddiye yazmaya gerek kalmadığına dair açıklamaya rağmen bu yazıdan iki yıl sonra, Nevşehirli Hayreddin imzasıyla "Doktor Dozy'yi Red" başlıklı dokuz sayılı bir tefrika yayımlanmıştır.⁴⁸ Yazıda "ifade-i mütercim"deki, "şimdiye kadar böyle tarafsız bir İslâm tarihi yazılmadığı"

43 Buna Kâtib Çelebi'nin "Hıristiyanlığa Dair" bir tercümesini örnek vermektedir. Bu tercüme muhtemelen yazma haldeki *İrşâdül-hayara ilâ târîhi'l-Yûnân ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ* (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, no. 15) adlı eserdir.

44 *SM*, III, sayı 73, 15 Muharrem 1328, s. 328.

45 *SM*, IV, sayı 89, 10 Cemazıyelevvel 1328, s. 198-199.

46 *SM*, IV, sayı 89, 10 Cemazıyelevvel 1328, s. 198.

47 *Beyânülhak*, II, sayı 49, 18 Safer 1328, s. 1047-1048.

48 *Beyânülhak*, VII, sayı 163-172, 2 Recep 1330-6 Ramazan 1330.

iddiasına karşı, bu eserin İslâm tarihi değil, İslâm'a bir reddiye veya hicviye olduğu, ayrıca mütercimim, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i konusunda Dozy'den daha aşırı değerlendirmelerde bulunduğu ifade edilmiştir. Yazar Abdullah Cevdet'in sağlıklı bir İslâm tarihi kaynağı olmadığı şeklindeki iddiasına hadis kaynaklarına işaret ederek, Müslümanlığın namaz ve oruçla değil davranışla olduğu iddiasına da, Batılı araştırmacıların ibadetlerin faydasına dair görüşlerini aktararak cevap vermiştir. Tefrikada üzerinde durulan bir başka konu da, Dozy'nin hac mekânlarının isimlerinin İbrânice'den geldiği; Kâbe dahil birçok mekânın Yahudiliğe ait kutsal yerler olduğu iddiasıdır. Yazar bu iddiaya İbrâhimî geleneğe işaretle cevap vermiş, dolayısıyla benzerliklerin, İslâm'ın Yahudilik'ten muharref olduğu tezini ispatlamayacağını ortaya koymuştur. Son olarak Sûfzâde Mehmed Tevfik *Beyânülhak*'ta,⁴⁹ hayli ağır bir üslûpla kaleme aldığı yazıda, Abdullah Cevdet imzalı "hezeyânın" üç yüz milyon Müslüman'ın İslâmî duygularına açık hakaret içerdiğini, eserin neşri faaliyetinin isyân ve tuğyân olduğunu, ilgililerin cezalandırılması gerektiğini savunmuştur.

Makale türündeki tepkilerin ardından, *Târîh-i İslâmiyyet*'in yayımından bir buçuk yıl sonra *Sirât-ı Müstakim* dergisinde Manastırlı İsmâil Hakkı tarafından otuz sayı halinde tefrika edilen,⁵⁰ daha sonra da *Hakk ve Hakikat* (İstanbul 1329 [1331/1913], 242 s.) adıyla kitaplaştırılan çalışma, eserin ilk ve en ciddi tenkididir. Müellif, Dozy'nin, Allah ve Kur'an hakkındaki temel iddialarının yanı sıra, Hz. Peygamber'i aşağıladığını, mütercimim de 's.a.' yazmakla bunların mesuliyetinden kurtulamayacağını söylemiştir. Ayrıca Manastırlı, mütercimim, Dozy'nin iddialarını gerçek kabul edip onları savunmasını Kur'an ve mütevâtir sünnete aykırı bulmaktadır. Hz. Peygamber'in doğumu, çocukluğu, çobanlık yapması, kervanlara katılması, Hz. Hatice ile evliliği, oğullarının yaşamayıp sebepleri, peygamberliği, ümmî oluşu ve Kur'an'ı kendisinin yazdığı gibi iddialar Manastırlı'nın ayrıntılı biçimde ele aldığı diğer konulardır. Bunların yanında çalışmada Hz. Peygamber'in sinirli ve saralı olduğu, büyük olayların onun dikkatini çekmediği, sanatla ilgilenmediği, dinî düşüncelere kapılmaya yatkın olduğu gibi kişiliği ile ilgili iddialara da cevap vermeyi ihmal etmemiştir. Yöntem konusunda Dozy'ye yönelttiği temel eleştiri ise, onun İslâm kaynaklarını bırakıp Sprenger'i esas alması konusundadır.

Târîh-i İslâmiyyet'e yönelik ikinci müstakil tenkit Dozy'nin eserinin neşrinden hayli uzun bir süre sonra yayımlanan İsmâil Fennî Ertuğrul'un hazırladığı *İzâle-i Şükûk*'tur (İstanbul 1928, 253 s.). Müellif iyi derecede Fransızca ve İngilizce bilmesi sayesinde, hem eserin Fransızca'sını mütâlâa etmiş hem de tartıştığı konularda diğer müsteşriklerin çalışmalarını incelemiştir. İsmâil Fennî eserinde, *Târîh-i İslâmiyyet*'in başlığına uygun bir İslâm tarihi olmadığını, sadece bazı tarihî olaylarla ilgili aleyhte görüşler ihtiva ettiğini, mütercimim ise açıkça küfür ifadelerinin yer aldığı konularda susup, Hz. Peygamber'in isminin geçtiği yerlerde "s.a." ifadesini kullanmasının tutarsız

49 *Beyânülhak*, VII, sayı 170, 21 Şaban 1330, s. 2994-2995.

50 8 Muharrem 1328, III, sayı 72 ile 16 Şevval 1328, V, sayı 111 arasında.

olduğunu belirtir. Hz. Peygamber'in bazı şahsî tasarrufları, Bahîra ve Nastûra ile görüşmesi, Arap kabîlelerinin korkudan iman ettikleri, kırtas olayı, Kur'an'ın üslûbunun düzensiz olması, bazı âyetlerin Hz. Ömer'in arzusu doğrultusunda nâzil olması gibi konular *İzâle-i Şükûk*'ta üzerinde durulan diğer iddialardır. İsmâil Fennî, müellifin bahsi geçen iddialarına dair kanaatlerini bazı Batılı araştırmacıların ilgili konulardaki görüşlerini de zikrederek geniş biçimde incelemenin yanında, hadisler hakkında Avrupa'da ortaya atılan tenkitler, mevzû hadisler, rical tenkidi gibi hadis ilmine dair konulara da yer vermiştir.

Bu iki müstakil eser dışında, bir tıp doktoru olan Mehmet Ali Derman, sadece Hz. Peygamber ile ilgili iddiaları cevaplamak üzere *Târîh-i İslâmiyyet*'i, *Hız. Peygamber'e Dil Uzatan Dr. Duzi, Dr. Şiprenger ve Dr. Muir'e Cevabımız* (Garanti Matbaası 1972, 48 s.) adlı eserinde eleştiri konusu yapmıştır. Eserde öncelikle dinin beşerî bir ihtiyaç olduğu, insanların medenileştikçe dinden uzaklaşmaya müsait hale geldiği, dolayısıyla dinin bu boşluğu doldurduğu, İslâmiyet'in sadece Arapların değil, insanlığın dini olduğu gibi hususları incelemiş, bazı Batılılar'ın görüşlerini aktarmış, daha sonra Hz. Peygamber'in "sara" veya "histeri-i adeli" müptelâsı olduğu iddiasını, Dozy yanında Sprenger ve Muir'in görüşlerini de dikkate alıp geniş şekilde cevaplandırmıştır.

Müstakil makale veya kitapların yanında çoğunluğu İslâm tarihine dair olmak üzere birçok çalışmada Dozy'ye atıflar görmek mümkündür. Hatta İslâm aleyhine neşredilen ilk tercümelerden olması dolayısıyla, hemen her çalışmada onun iddialarına yer verildiği vâkidir. Meselâ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Dozy'nin tercümesinden kısa süre sonra yayımlanan *Tarih-i İslâm* (I-II, İstanbul 1908) adlı eserinin,⁵¹ "Kârîin-i Kirâmla Hasbihâl" başlıklı girişinde Dozy'ye yapılan itirazların yetersiz ve ilmîlikten uzaklığına işaret etmiştir. Daha sonra da gayr-i müslim münekkit ve müverrihlerin İslâm'a dair fikirlerini ayrı bir başlıkta ele alarak, onların düşüncelerindeki benzerlik ve farklılıklara işaret etmiş ve onların fikrî temelini, ilim ve fen prensiplerinden başka esasın olmadığı, mucize ve tabiat üstü olayların uydurma ve hayal mahsûlü olduğu, dinler ile tarihî hadiseler arasında illet ve gaye itibarıyla bir farkın bulunmadığı, dinde sembol ve işaretlerle anlatılan hususların ilmî ve fennî prensiplerle ifade edilmesi gerektiği, İslâm'ın bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiği gibi düşüncelerin oluşturduğunu savunmuştur.⁵²

Kıvâmüddîn b. Nûr Muhammed [Burslan] Şumnu'daki Medresetü'n-Nüvvâb'ın ıslâhî gayesiyle yazdığı *et-Ta'dil* (Şumnu 1339/1923, 47 s.) adlı raporunda, Avrupalı münekkitlerce ileri sürülen "İslâm'ın mâni-i terakkî olduğu" tezine cevap verirken, Dozy'nin Hz. Peygamber'e nisbet ettiği hastalıklar, onun Arap dilini iyi kullanmadığı, ifâde-i merâmda âciz kaldığı, Kur'an'da sarf-na hiv hataları bulunduğu gibi iddialarında

51 Filibeli, Ma'ârif Vekâleti'nce kurulan "Târîh-i İslâm Encümeni" adlı komisyona başkanlık etmişse de heyet dağılınca *Târîh-i İslâm*'ı kendisi yazmak durumunda kalmıştır. Eser ayrıca Ziya Nur tarafından genişletilerek yeni Türkçe harflerle *İslâm Tarihi* adıyla neşredilmiştir (I-II, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1974).

52 Filibeli, a.g.e., s. 101.

son derece tarafgir ve insaf ölçülerini zorlayan bir tutum sergilediğini ifade etmiştir. Kısmen alaycı bir üslûpla ele aldığı bu iddiaların ardından bunlara Avrupa'da kimse-nin katılmayacağını, zaten eserin Avrupalılar için değil, Müslümanlar'ı saptırmak ve onların bu fikirleri kabul hususundaki tepkilerini ölçmek üzere yazıldığını ileri sür-müştür. Medreselerin ıslahı ile ilgili raporda, Dozy'den hareketle Batı'da yapılan araş-tırmaların da dikkate alınması gerektiğinin belirtilmesi önemli bir husustur. Daha geç bir dönemde yazılan Abdurrahman Zapsu'nun *Büyük İslâm Tarihi* de (I-II, İstanbul 1955-1957), Dozy ve eserine geniş yer veren bir çalışmadır. Zapsu, hem Dozy'yi hem de Caetani'yi hayli sert ve gayr-i ilmi bir şekilde değerlendirmiştir.

Târîh-i İslâmiyyet'i Savunan Yazılar

Tercüme hakkındaki ilk müspet yazı *İçtihâd* dergisinde yayımlanmış;⁵³ burada çalışmanın önemi vurgulanmıştır. Eser, "*Efâdul-ı ulemâ-i müsteşrikînden merhum Doktor Dozy'nin kıymetli eseri Doktor Abdullah Cevdet Bey tarafından bir hayli tahkîkât ve havâşî ilavesiyle Türkçe'ye tercüme olunmuştur. Biz bu kitabın de-rece-i ehemmiyet ve nâfi'iyetini ta'riften âciziz. Bu kitap her müslim için, bu derecelerde vâcibü'l-mütâlâ'a, bu derecelerde 'azimü'l-istifâdedir*" sözleri ile övü-lerek Dozy'nin, İslâm tarihinin muhtelif dönemlerini tarafsız bir şekilde tasvir ettiği söylenmiştir. Tercüme aleyhinde çok sayıda yazı yayımlanıp, hakkında yasaklama kararı verilince, yine *İçtihâd*'da (Şubat 1910) bir yazı neşredilerek, iki yıl boyunca yaşanan gelişmeleri özetleyen kısa girişin ardından Ebü'z-Ziyâ Tevfik'in eser ve mü-tercimi savunan ve eleştirileri cevaplayan "Târîh-i İslâmiyyet" adlı makalesine yer verilmiştir. Ebu'z-Ziyâ Tevfik, eserin matbuat kanununun 35. maddesi gereği Osmanlı topraklarına girişinin yasaklanması kararının verilmesi üzerine kaleme aldığı yazısın-da, öncelikle karar metni ile ilgili hatalara daha sonra Abdullah Cevdet'in Müslüman-lığı hususundaki şüphelere ve kitabın faydalarına işaret etmiştir. Eserin İslâm'a karşı kasıtlı tenkitlerde bulunması durumunda bile bunun kötü bir şey olmadığı, bu vesileyle eseri tetkike arz ettiği, Hind alt kıtasındaki Rahmetullâh gibi kimselerin çıkarak ona reddiyeler yazmasına imkân sağladığı ifade edilmiştir. Geçmiş dönemlerde de sapık fırkalar bulunmasına rağmen onlara karşı yasaklama ve cezalandırma yollarına başvurulmayıp, gereken cevabı verme işinin mütekellimine bırakıldığı belirtilerek, *Târîh-i İslâmiyyet*'te de aynı yöneme başvurulabileceğini, meselâ Musâ Kâzım'ın başkanlığında Rumeli Kazaskerliği muavini Âsım, İsmâil Hakkı, Ahmed Mâhir, Ubey-dullah ve Mehmed Zihni Efendi'lerden oluşan bir heyete havale ederek bir reddiye yazılmasına zemin hazırlanabileceğini ifade etmiştir.

Ayrıca eserin neşrinden dört yıl sonra İzmirli Mehmet Şükrü Muallim Doktor Dozy'nin *Târîh-i İslâmiyyet Ünvanlı Kitabı ve Mütercimi Hakkında Tenvir-i Efkâr* (İstanbul: Matbaa-i İçtihâd 1328, 23 s.) adlı küçük hacimli bir çalışma hazırlamış ve burada mütercim aleyhinde yazılanlara ışık tutacağı düşüncesiyle bir önsözün ardından

53 *İçtihâd*, yıl 2, sayı 8, Haziran 1908, s. 315.

Ebü'z-Ziyâ Tevfik'in yazısını yayımlamıştır. Bunların dışında tercümenin neşriden beş yıl sonra Mısırlı Abdülazîz Çâvîş⁵⁴ (*Hilâl-i Osmânî*, 18 Safer 1331/27 Ocak 1913, s. 2) "Ülemây-ı İslâm'a Açık Bir Mektub" başlıklı bir yazı neşrederek, Abdullah Cevdet'in, Dozy'nin kanaatine asla katılmadığına, çevirinin Hz. Peygamber'e yönelik tenkitleri ülemânın dikkatlerine sunup, cevap verilmesini sağlamak üzere yayımlandığına işaret ederek mütercimi savunmaya çalışmıştır.⁵⁵

Eserin neşredildiği yıllarda yayımlanan bu yazılardan yirmi iki yıl sonra *İctihad* dergisinde tartışmaların yoğun olduğu döneme, yapılan eleştirilere ve Meclis-i Vükelâ'nın yasaklama kararına atıfta bulunulduktan sonra kitabın "aforoz" edildiğinden söz edilerek, *Târîh-i İslâmiyyet*'ten naklen İslâm tarihinin en cazip ve canlı sayfalarının okuyuculara sunulacağı söylenmesine rağmen, Hz. Peygamber'in irtihali⁵⁶ ile Zeyd ve Zeyneb vak'ası⁵⁷ başlıklarıyla Latinize edilmiş⁵⁸ iki yazı dışında herhangi bir bölüm yayımlanmamış, iki yıl sonra da Abdullah Cevdet'in ölümüyle (ö. 1932) *İctihad*'ın yayını sona ermiştir.⁵⁹

***Târîh-i İslâmiyyet* ve Hadis Tartışmaları**

Hadis problemlerinin tartışıldığı bir eser olmaması dolayısıyla *Târîh-i İslâmiyyet*, müsteşriklerin hadis anlayışları açısından zengin bir kaynak değildir. Eserde sünnet tartışmalarına bir bölüm veya başlık altında değil, gerek görüldükçe yer verilmiştir. Bu bebeple özellikle makale türündeki reddiyeler, ağırlıklı olarak onun genel iddialarına cevap vermeye çalışmış, hadise dair görüşlerine fazla temas etmemişlerdir.

Dozy İslâmiyyet'i eleştirirken genelde Hz. Peygamber, vahiy ve Kur'an'a dair iddialara yer vererek, diğer esasları bu yolla kolay bir şekilde sarsmayı hedeflemiştir. O, dinin ikinci esasını sünnet olduğuna işaret ederken, Kur'an'ın yetersizliğini savunmuş ve Doğu milletlerinin bir din "müessesinden" hayatlarının her safhası ve ayrıntısı hakkında tafsilatlı bilgi edinmek istediklerini, sünnete bu noktada ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Ona göre hadislerin Hz. Peygamber zamanında yazılması mümkün olduğu halde, umumiyetle anane yoluyla korunmuş, yazılmaları ancak hicri II. asırda yaygınlaşmıştır. Bu durumu *şayân-ı teessüf* kabul eden Dozy'ye göre, şayet hadisler Emevîler döneminde toplanmaya başlansaydı uydurma hadisler daha az olurdu. Böylelikle Dozy, ilk hadis mecmualarının, Abbâsî hânedânını desteklemek üzere, değiştirilen ya da uydurulan hadislerden oluşturulduğunu benimsemektedir.⁶⁰

54 Hayatı için bk. Muhammed Eroğlu, "Abdülazîz Çâvîş", *DİA*, I, 187-188.

55 Muhtemelen bu yazı sebebiyle kendisi de *Târîh-i İslâmiyyet* tartışmalarının içine çekilmiş; mücizeler konusunda Dozy'nin görüşünü destekler mahiyette açıklamalar yapması sebebiyle İsmâil Fennî tarafından eleştirilmiştir (bk. İsmâil Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, II, 168).

56 *İctihad*, 15 Haziran 1930, sayı 299, s. 5407-5408.

57 *İctihad*, 1 Temmuz 1930, sayı 300, s. 5416. Bu nüshada "kıssa-i ifk" hakkındaki bölümün iktibas edileceği söylenmesine rağmen bu bölüm yayımlanmamış, yerine bu hadiseye yer verilmiştir.

58 *İctihad* 1 Şubat 1929 (266. sayı) tarihinden itibaren Latin harfleri ile neşredilmeye başlanmıştır.

59 Abdullah Cevdet'in ölümü ve derginin hatıra sayısı için bk. *İctihad*, yıl 28, sayı 358, s. 5863-5902.

60 *Târîh-i İslâmiyyet*, I, s. 161-162.

Dozy'ye göre bir usûlü'd-dîn veya siyâsî durum savunulmak istendiği takdirde uydurulmuş bir hadis ortaya atmak son derece kolaydır. Yine ona göre, altı yüz bin hadisten seçilerek meydana getirilen *Sahîh-i Buhârî*'de uygulanan tenkit yöntemleri, bütünü ile zahîrî delillere [senet tenkidi] dayandığı için yeterli değildir. Bir taraftan Buhârî'nin eserini kısmen tezkiye eder bir tavır sergilerken diğer yandan da güvenilir yolla gelen bilgilerde dahi utanılacak unsurların bulunduğunu savunan Dozy, tarihî vesîkaların hadislerde geçen bazı olayları desteklediğini doğrulamakla birlikte, uydurmaların hadis kitaplarına kolaylıkla girdiğini savunmuştur.⁶¹ Bununla birlikte o, hadis rivayet geleneğinin zahiren birbirinden nakletme esasına dayandığını, Batılı araştırmacıların da bu yöntemi kullanması ve dikkate alması gerektiğini savunmuştur. Esasen Dozy'ye göre imanlarına zarar vermeksizin Müslümanlar'ın hadisin muhtevasını ve diğer delillere uyup uymadığını [sıhhat-i bâtinîyyesi, kıymet-i zâtiyyesi] tespitleri mümkün değildir.⁶² Sınırlı ölçüde de olsa İsmâil Fennî'nin dışında herhangi bir münekkît Dozy'nin hadisle alâkalı bu iddialarını ele alıp eleştirmemiştir.⁶³

İsmâil Fennî bu iddialara, İslâm âlimlerinin hadislerin sahîhini zayıfından ayırmada gerekli çalışmaları yaptıklarını ifade ederek cevap vermiş, "usûlü'l-hadîs" ve "furûû'l-hadîs" ilimlerinin bu amaçla kurulduğunu ifade etmiştir. Ona göre Dozy, râvî tenkidinin esası olan ve özellikle râvinin adâlet ve zabtını tespit için kullanılan, "bir hadisin ma'kûle mübâyîn veya menkûle muhâlif yahut usûle münâkız olduğunu gördüğün vakit bil ki o mevzûdur" ilkesini bilmemektedir. Oysa bu Dozy'nin metin tenkidi yapılmadığı iddiasını çürütmektedir. Yine ricâl tenkîdine dair eserler, sadece sened tenkidi ile sınırlı kalınmadığını ispatlayan delillerle doludur. Buralarda yer alan birçok örnekte münekkîtler Kur'an'a, Allah'ın şân ve celâline, tenzihe, hürmet-i dîne, ismet-i enbiyâyâ uymayan pekçok râvînin rivayetini senedine bakmaksızın terk etmişlerdir.⁶⁴

Özellikle makale türündeki reddiyelerde Dozy'den daha çok eleştirilen Abdullah Cevdet'e yöneltilen tenkitlerin hadisi de ilgilendiren en önemli yönü, onun âyet ve hadisler hakkındaki bilgisizliğidir. "Haleka'llâhü Âdeme 'alâ sûretih"⁶⁵ şeklindeki

61 *Târîh-i İslâmîyyet*, I, 165.

62 Batılı tenkit yöntemlerinin bir müslüman tarafından sağlıklı biçimde uygulanmasının imkânsızlığına işaret eden bu yaklaşımın esası, pozitivist temelli, deney ve gözlemi esas alan bu maddecî yöntemi, ilâhî iradeye dayalı bir inanca sahip kimselerin uygulamasının imkânsızlığı düşünçesine dayanmaktadır. İsmâil Fennî'ye göre bu iddialar Sprenger ve Muir'e aittir (*İzâle-i Şükûk*, s. 109-110). Nitekim İsmâil Hakîki da (*Hakk ve Hakikat*, s. 77-79) İsmâil Fennî de (*İzâle-i Şükûk*, s. 184-185) bu etkileşim sebebiyle reddiyelerinde bu iki müsteşrikin görüşlerine yer vermişlerdir.

63 *Târîh-i İslâmîyyet*, I, 163. İsmâil Fennî burada Avrupa tenkit yönteminin kimleri ve ne şekilde yalancı sıfatıyla rüsvay ettiği sorusunu sormuş ve Avrupalı araştırmacıların istedikleri kadar hadisler hakkında araştırma yapabileceklerini, bize ise ulemâ-i dinimizin bu alandaki araştırmalarının kâfi geleceğini ileri sürmüştür (*İzâle-i Şükûk*, s. 111-112).

64 Yukarıdaki iddiaları ileri sürmesine rağmen esasen bunları Dozy'nin de bildiğini, hatta tahkik ve tetkikin böylesinin hiçbir millette görülmediğini muhtelif kereler itiraf ettiğini söyleyen İsmâil Fennî, kısaca da olsa ilgili eserleri inceleme ve bu bilgilere ulaşma imkânı bulamayanların itmi'nânı için bu bilgileri verdiğini ifade eder (*İzâle-i Şükûk*, s. 110).

65 Buhârî, "İsti'zân" 1; Müslim, "Birr" 115, "Cennet" 28; *Müsned*, II, 244, 251, 315, 323, 434, 463, 519. Çeviride Abdullah Cevdet'in antropomorfizm iddiasıyla da bağlantılı olarak işaret ettiği ve hadis

rivayeti âyet sanması yanında, Dozy'nin, eseri dolayısıyla Müslüman sayılması gerektiği iddiası ile ilgili olarak yer verdiği, "ed-Dînü el-mu'âmele,"⁶⁶ "Hayrû'n-nâs enfe'uhum li'n-nâs,"⁶⁷ "Talebû'l-'ilmi sâ'aten hayrun min 'ibâdeti elfi senetin"⁶⁸ gibi sözleri sahih hadismiş gibi Hz. Peygamber'e nisbet ettiği ve onları yerinde kullanmadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.

Neşehirli Hayreddin de, hadis kaynaklarının bir tarih kaynağı olması yönüne dikkat çekerek, Dozy'nin Müslümanların yazdığı tarih kitaplarının hurâfelerle dolu olduğu iddiasının bütünüyle iftira olduğunu belirtmiştir. Ayrıca o, muteber ve mevsûk olmayan bazı eserlerdeki "Dünya öküzün boynuzları üstündedir" veya "Dünya balığın sırtındadır" gibi Kur'an'a aykırı (Fâtür 35/41) sözlerden hareketle dinin hurafe sayılamayacağını söylemiş ve *Sahîhayn*'in, tarihî bilgiler açısından da en güvenilir kaynak olduğuna dikkat çekmiştir.

Dozy'nin ileri sürdüğü ve hadis problemleri ile dolaylı biçimde ilgisi bulunan ve münekkitlerce cevap verilen bir başka husus da dinin değişen ve değişmeyen yönüdür. Dozy'ye göre, dinin bütün hususlarını 'tanzim eden' tek bir kişi (Peygamber) olduğu için İslâm'da büyük bir donukluk vardır. Dozy'ye göre bu donukluk ölüm demektir. Çünkü insanlığın yükümlü kılındığı en temel sorumluluk sürekli ilerlemedir.⁶⁹ Görüldüğü üzere dinin esasını teşkil eden Kur'an'ı, bunun tatbiki olan Hz. Peygamber'in hayatını ve bu yaşantıyı sonraki nesillere aktaran hadisleri belirli bir zamanla (tarihsel bağlam) sınırlı tutan bu yaklaşım esasen bütün dinleri hedef almaktadır ve bu yönüyle pozitivist bakışı yansıtmaktadır.

kaynaklarında merfû kaydıyla yer alan "Haleka'llâhü Âdeme 'alâ sûretih" şeklindeki rivayeti âyet zannetmesine ve aynı sözün *Teurat*'ta yer aldığına ("Tekvîn", I, 27) atıfta bulunulmuştur. İfade, *Teurat*'ta Abdullah Cevdet'in kullandığı gibi, "Haleka'llâhü'l-insâne 'alâ sûretih" şeklindedir.

66 Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-da'ife ve'l-mevdû'a*, Mektebetü'l-Maarif, Riyad 1417/1996, V, 11. Elbânî rivayet hakkında, mevzû hadislere dair kaynaklarda dahi yer almayan uydurma bir sözdür demiştir.

67 Sehâvî, *Mekâsîdû'l-hase*ne, Bağdad 1375/1956, s. 440 (Sehâvî burada, "el-Mü'minü ye'lefü ve lâ hayra fimen lâ ye'lefü ve lâ yü'lef" şeklindeki zayıf hadisin sonuna idrâc yapılmış olduğunu, rivayetin muhtelif tariklerinde bu ilavenin bulunmadığını ifade etmektedir). Ali el-Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1985, XV, 777 (hadis no. 43065), Muhammed b. Muhammed et-Trablusî (ö. 1177), *el-Keşfü'l-ilâhî 'an şedidî'd-da'fe ve'l-mevdû' ve'l-vâhî*, Mekke 1408/I, 364; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, Daru lhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut 1351, I, 393. Trablûsî rivayetin mevzû olduğunu, Aclûnî de mânâsı doğru olmakla birlikte bu sözün hadis olduğunu söyleyen kimseyi görmediğini belirtmiştir.

68 Bu ifadelerle hiçbir hadis kaynağında geçmemektedir. Buna en yakın rivayeti İbn Abbas'tan nakledilen, "Talebû'l-'ilmi sâ'aten hayrun min kıyâmi leyletin ve talebû'l-'ilmi yevmen hayrun min sıyâmi selâseti eşhurin" şeklinde olup, sözün râvilerinden Neşhel b. Sa'îd *kezzâb* kabul edilmiştir (Deylemî, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, Beyrut 1986, II, 441). Buna yakın bir başka ifade de, "Men harace yetlubü bâben mine'l-'ilmi li yentefi'a bihi ve yü'allimehü gayrahü ketebe'l-lâhü lehü bi külli hatvetin 'ibâdetü elfi senetin" şeklinde olup (İbnü'l-Arrâk, *Tenzihü 'ş-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri 'ş-şeni'ati'l-mevdû'a*, Kahire 1378, I, 280; İbnü'l-Cevzî, *el-'lletü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdisi'l-vâhiye*, Mektebetü'l-Kahire, Beyrut 1983, I, 76). Bu rivayetlerin ilki dışındakilerin muhaddislerce sahih kabul edilmediği aşîkârdır. Buna rağmen Abdullah Cevdet'in, görüşünü desteklemek için bunları hadis olarak kullanması dikkat çekicidir.

69 *Târîh-i İslâmiyyet*, s. 177.

Dozy'nin bu iddialarına İsmâil Fennî, Kur'an'ın, Hz. Peygamber'in yazdığı bir kitap değil, "vahy-i ilâhî ve mucize-i dâime" olduğuna işaretle cevap vermektedir. Ayrıca İsmail Fennî dinin, ahlâkın ve hukukun bir kişi tarafından düzenlenmesinin imkânsızlığını hatırlatır. İslâm'ın "gayr-i kâbil-i tağyîr" olmasına gelince, dinin esasî tevhididir ve Allah Teâlâ zaman ve mekândan münezzehtir olmakla ona ait olan bütün akâidin de zorunlu olarak değişmemesi gerekir. İbâdetlere dair ahkâm İslâm'da mükemmelle ulaştığı için değişmesine gerek kalmamıştır. Kaldı ki bu ibâdetlerin her birininin maddî, manevî ve içtimâî birtakım faydaları vardır. Dünya işleriyle ilgili hükümlere gelince, bunlar "münâkehât, mu'âmelât" ve "ukûbât" olmak üzere başlıca üç kısma ayrılırlar. Kur'an'ın dörtte üçü geçmiş ümmetlerin ahvâlini anlatan âyetler, bir kısmı "ahkâm-ı ameliyye" ile ilgili, bir kısım hükümler ise örf ve âdetlere dayanır. Ayrıca içtihat vazifesi, hakkında nas bulunmayan konularla sınırlı olmayıp, örf ve âdetlere dayanan hükümler de zaman içerisindeki değişikliklere bağlı olarak müctehidin tasarrufuna bırakılmıştır.⁷⁰ Dinin zaman ve mekâna bağlı olarak değişime açık bu kısımları sayesinde yeni meselelere kolaylıkla çözüm bulunabilir.

Sonuç

1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte neşriyat alanında bir fikir hürriyeti ortamı oluşmuş, *Târîh-i İslâmiyyet* (Kahire 1908) bu müspet ortamdan istifade ile yayımlanmıştır. Batılı araştırmacıların İslâm'a yönelik kanaatlerini ifade etmesi ve İslâm'ı temelden eleştiren Türkçe ilk eser olması açısından tercüme hayli sert ve uzun süren tartışmalara neden olmuştur. Her ne kadar Abdullah Cevdet, Dozy'yi efâdil-i 'ulemâ-i müsteşrikinden, eserini "vâcibü'l-mütâla'a" saymışsa da alanındaki diğer çalışmalara nisbetle *Târîh-i İslâmiyyet*, fazla iddia sahibi olmayıp, daha önce müsteşriklerce ileri sürülen görüşleri popüler tarzda ifade eder niteliktedir. Nitekim eser Batı şarkiyat geleneğinde, esaslı yer işgâl eden çalışmalar arasında geçmemektedir. Bununla birlikte tercümesi Osmanlı toplumunda büyük infîâl uyandırmış, özellikle Abdullah Cevdet'in "İfâde-i Mütercim" başlığıyla yazdığı önsöz ciddi tenkide uğramıştır. Öte yandan *Târîh-i İslâmiyyet* neşri, dini eleştiren çalışmalara karşı reddiye geleneğinin başlatılması çağrılarının sıkça yapılmasına da zemin hazırlamıştır. Bu çağrılar sırasında sadece bu esere cevap verilmesi değil, tercüme edilsin veya edilmesin Batı'da yazılan benzeri bütün çalışmalara ciddi tenkitlerin hazırlanması; medrese programlarının buna uygun hale getirilmesi önerilmiştir.

Yapılan tenkitlere bakıldığında, müsteşriklerin çalışmalarının medrese ulemâsından çok, Doğu ve Batı'yı tanıyan ve İslâmcılık hareketi içerisinde yer alanlar nezdinde yankı bulduğu görülmektedir. Dolayısıyla tartışmalara katılanlar genelde modern

70 *İzâle-i şükûk*, s. 137-138.

Batı düşüncesinden haberdar, mektepli münevver şahsiyetlerdir. Müsteşriklere karşı ciddi ve nitelikli reddiyeler de daha ziyade onlar tarafından yapılmıştır. Yine, günün ihtiyaçlarını karşılamış olmakla beraber, özellikle makale türündeki kısa tenkitler, birkaçı dışında hamasî, aceleci ve derinlikten uzak bir görünüm arz etmektedir.

Osmanlı toplumunun çok sesli bir fikrî ortama geçişi sürecinin başında yayımlanması, esere karşı toplumun her kesiminden yoğun eleştirilerin yöneltmesine neden olmuş, bunun üzerine eserin Osmanlı topraklarına girişi, neşrinden iki yıl sonra hükümet kararıyla yasaklanmıştır. Hatta bu yasaklamanın da etkisiyle Dozy ve Abdullah Cevdet değişik kesimler tarafından din karşıtı hareketlerin sembolü haline getirilmiştir. *Tarih-i İslâmiyyet*'e, *Sırât-ı Müstakim* ve *İctihad* gibi muhalif oluşumları temsil eden dergilerde yazılan reddiye ve cevaplar nispeten duygusal ve sathidir. Müstakil eser türünde Manastırlı İsmâil Hakkı ve İsmâil Fennî geniş çaplı birer reddiye yazmıştır. Daha geç bir dönemde yazması ve Batı dillerine de âşinâ olması sebebiyle İsmâil Fennî eserinde, Manastırlı İsmâil Hakkı'ya göre konuları daha ayrıntılı ve ciddi tarzda ele almıştır. Tercümenin neşrine yakın yıllarda yazılan reddiyeler Dozy'nin Kur'an ve Hz. Peygamber'e yönelik iddialarına ağırlık vermekle yetinmiştir. Bu durum Batı'daki tezlerin Osmanlı aydınlarının zamanla daha net bir şekilde anlaşılmasıyla izah edilebilir.

Tarih-i İslâmiyyet reddiyelerinde dinin esasını oluşturan, Kur'an'ın mevsûkiyeti, Hz. Muhammed'in peygamberliği, İslâm'ın mâni-i terakkî olup olmadığı gibi temel konulara dair iddialar dışındaki hususlar uzun bir dönem fazla dikkat çekmemiştir. Öte yandan neredeyse bütün reddiyeler gerek müellife gerekse mütercime ağır tenkitler yönelten bir üslûp ile yazılmıştır. Ayrıca tenkitlerin önemli bir kısmında Dozy veya Abdullah Cevdet'in iddialarına, diğer müsteşriklerin görüşlerinden de istifade edilerek, savunmacı bir yaklaşımla cevap verilmiştir. Bu durum aydın kesimde görülen Batılılaşma eğilimlerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Tarih-i İslâmiyyet'in neşrini savunan az sayıdaki yazının ise, başlangıçtaki vurgusu müellif ve eserinin ilmî değeri noktasına iken, zamanla bu vurgu kaybolmuştur. Hatta eleştirileri hafifletmek amacıyla, mütercimın kitabın fikirlerine katılmadığı, bu fikirleri ilgililere tanıtmak için eseri tercüme ettiği bile söylenmiştir. Matbuat alanındaki serbestliğin henüz tanınmasının da etkisi ile, tercümeı savunan yayın organlarının sayısı son derece az olmuş, savunmalar neredeyse Ebü'z-Ziyâ Tefvîk'in yasaklama kararına dair tenkidi ile sınırlı kalmıştır.

Bugünkü tecrübelerle bakıldığında, Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyyet*'te değindiği ve Batılı araştırmacıların İslâm'a yaklaşımını gösteren birçok husus bulunmakla birlikte, reddiyelerde ancak sınırlı sayıda konu üzerinde durulmuştur. Hadise dair iddialar karşısındaki yaklaşımlarda bu durumu açıkça görmek mümkündür. Fakat herşeye rağmen *Tarih-i İslâmiyyet* tercümesi, Osmanlı aydını ve din adamlarının müsteşriklerin İslâm'a yönelik tenkitlerini algılamaları ve karşılığında tepkilerini ortaya koymaları bakımından bir ilki temsil etmesi sebebiyle büyük önem taşımaktadır.